

## ТАҚЫРЫП-9. ҮЙ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚАРЖЫСЫ

### Мазмұны:

- 9.1. Үй шаруашылығының жіктелуі және қаржы жүйесіндегі рөлі;
- 9.2. Үй шаруашылығының қаржысының түсінігі мен мәні;
- 9.3. Үй шаруашылықтарының кірісі;
- 9.4. Үй шаруашылығының шығындары;
- 9.5. Үй шаруашылығының бюджеті;
- 9.6. Үй шаруашылығын инвестицияға айналдыру құралдары

### Негізгі ұғымдар:

- Үй шаруашылықтары қаржысы
- Кіріс
- Шығын
- Жинақтар

### 9.1. Үй шаруашылығының жіктелуі және қаржы жүйесіндегі рөлі

Қаржы - бұл ЖІӨ бөлу және қайта бөлу процесінде ақша қаражаттарының қалыптасуы мен пайдаланылуымен байланысты ақша-несиелік қатынастар жүйесі.

Қаржы - көбейту процесінің барлық кезеңдеріндегі ақша табысының қозғалысы.

Қаржы функциялары олардың жұмысын немесе қоғамдық мақсаттарын көрсетеді:

- ақшалай табысты қалыптастыру;
- ақшалай табысты пайдалану;
- ақшалай кірістерді бақылау

### ***АҚША >> ҚАРЖЫ >> НЕСИЕ***

ақша (эмбебап балама, құн өлшемі ретінде пайдаланылады) қаржыға (ақшалай кірістердің қозғалысы) негізгі болып табылады; несиеге қатысты бірінші кезектегі болып табылады (жеделдік, төлем, қайтарымдылық шарттарымен ақша ұсынылатын операция).

### **ҚАРЖЫ ЖҮЙЕСІ ҚҰРЫЛЫМЫ**

#### **Үй шаруашылығының қаржысының ерекшеліктері**

- үй шаруашылығының қаржысы мемлекеттік және корпоративті қаржыландыруда негізгі болып табылады;
- үй шаруашылығы қаржысы мемлекеттік және корпоративті қаржыны дамыту мен кеңейту үшін негіз болады;
- үй шаруашылығы қаржысы кірісті бөлудің және қайта бөлудің барлық кезеңдерінде қалыптасады;
- үй шаруашылығы қаржысы экономикадағы тиімді сұраныстың көлемін анықтайды;
- үй шаруашылығының қаржысын қалыптастыру саласында жеке жинақ ақшаны инвестицияларға айналдыру процесі жүруде;
- үй шаруашылығы қаржысы - бұл халықтың әл-ауқатының негізгі көрсеткіші.

**Үй шаруашылығы** - бұл бірге тұратын және ортақ бюджеті бар бір немесе бірнеше адам басқаратын үй шаруашылығы.

Үй шаруашылығы - бұл бірге өмір сүретін адамдар құрған экономика

Үй шаруашылығы барлық өндірушілерді, үлкен және кіші капиталдың, жердің, бағалы қағаздардың иелерін, әлеуметтік өндірісте жұмыс істемейтін және жұмыс істемейтін адамдарды біріктіреді

Экономикалық әдебиеттерде «үй шаруашылығы» термині көбінесе «отбасы» терминіне ұқсас қолданылады, бірақ отбасынан айырмашылығы, үй шаруашылықтары тек туыстарын ғана емес, бір, екі немесе одан да көп мүшеден тұруы мүмкін.

### **Үй шаруашылығының бірнеше түрі бар**

**Жалғыз үй шаруашылықтары** - жеке тұлғалардан құралған, жалғыз немесе көп отбасылар, сонымен қатар бұл отбасылар жеке тұлғалармен бірге.

**Топтық үй шаруашылықтары** - бірлесіп ұйымдастыру және өмірін ұйымдастыру үшін тұрақты немесе уақытша адамдар топтары (жатақханалар, казармалар, камералар, казармалар).

### **Үй шаруашылықтары мыналар бойынша жіктеледі:**

|                                      |                                                                                                                 |
|--------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Аумақтық және аймақтық мүшелік       | Аймақ, елдің аймағы, табиғи-климаттық аймақ т.б.                                                                |
| Демографиялық сипаттамасы            | Отбасылық және отбасылық емес үй шаруашылықтары, үй шаруашылығы мүшелерінің саны, жынысы және жас ерекшеліктері |
| Меншік сипаттамасы                   | Тұрғын үйдің табиғаты, нөмірлер саны, автокөліктің болуы, жазғы тұрғын үй, жер учаскесі және т.б.               |
|                                      | Жан басына шаққандағы кіріс, кіріс тобы, кіріс көздері және т.б.                                                |
| Табыс сипаттамасы                    | Жұмыспен қамту, өнеркәсіп, экономикалық сектор, кәсіпорын түрі, ұстаным және т.б.                               |
| Экономикалық сипаттамасы             | Еңбекке қабілетті адамдардың саны, білім деңгейі, проф. дайындық және т.б.                                      |
| Еңбек әлеуеті                        | Ең көп кірісі бар үй шаруашылығының басшысы немесе отбасы мүшесі анықтайды                                      |
| Үй шаруашылығының әлеуметтік жағдайы | Ең көп кірісі бар үй шаруашылығының басшысы немесе отбасы мүшесі анықтайды                                      |

### **Нарықтық қатынастардағы үй шаруашылықтарының рөлі**

Біріншіден, үй шаруашылықтары тұтынушылық сұраныстың қажетті деңгейін қамтамасыз етеді, онсыз нарықтық механизмнің жұмыс істеуі мүмкін емес;

Екіншіден, үй шаруашылығындағы жинақ - бұл дамушы экономикада өте маңызды жинақ пен инвестицияның көзі;

Үшіншіден, үй шаруашылықтары нарықта өндіріс факторлары (кәсіпкерлік қабілет және жұмыс күші) үшін қамтамасыз ету субъектілері болып табылады;

Төртіншіден, өндірісті қалыптастыру және адами капиталды іске асыру үшін негіз болып табылатын үй шаруашылығы;

Бесіншіден, үй шаруашылықтарының отбасылық бизнесті құру мүмкіндігі жеке басының әл-ауқатының өсуіне ғана емес, сонымен бірге тұтастай нарықтық экономиканың дамуына ықпал етеді.

Үй шаруашылығы негізінен қазіргі экономиканың табиғи секторын ұсынады. Фирмалармен және мемлекетпен бірге бұл қаржылық шешім қабылдайтын және экономиканы бастапқы өндірістік ресурстармен қамтамасыз ететін бір немесе бірнеше адамдардан тұратын экономикалық бөлім.

Үй шаруашылығының қаржысы - бұл жеке еңбек әрекеті нәтижесінде құрылған қаражатты қалыптастырумен және пайдаланумен байланысты экономикалық ақша қатынастарының жиынтығы.

## **2. Үй шаруашылығының қаржысының түсінігі мен мәні**

Үй шаруашылығының қаржысы деңгейлермен сипатталады:

- 1 деңгей - ЖҰӨ бөлу және өндіріс факторларының кірісін қалыптастыру;
- 2 деңгей - федерация, аймақтар және муниципалитеттер арасында қаржылық көмек түрінде бюджеттік ресурстарды қайта бөлу;
- 3 деңгей - жеке тұлғаның өмірлік циклі ішінде және сол отбасының бірнеше тірі ұрпақтарының арасында кірістерді қайта бөлу;
- 4 деңгей - мұрагерлік;
- 5 деңгей - сыртқы әсер нәтижесінде жеке тұлғалардың меншігі құнының өзгеруі;
- 6 деңгей - қайырымдылық қызметі нәтижесінде кірісті қайта бөлу.

### **Үй шаруашылығының қаржысының мәні келесі функциялардан көрінеді:**

- 1) Бөлу функциясы Жеке кірістің үлесіне тиесілі ұлттық табыстың бір бөлігі оның басқа қатысушылары арасында бөлінеді. Үй шаруашылығын қаржыландырудың осы функциясы арқылы әр адамға өмірін сақтауға қажет ресурстар беріледі.
- 2) Бақылау функциясы Үй шаруашылығы әр түрлі қорлар алған кірістердің бөлінуін, сондай-ақ осы қаражаттардың мақсатты пайдаланылуын бақылайды.
- 3) Реттеуші функция Үй шаруашылығына әр түрлі қатысушылардың экономикалық мүдделерін үйлестіру оларды реттеумен қамтамасыз етіледі. Бұл функцияға қаржы ресурстарын қайта бөлу арқылы қол жеткізіледі. Үй шаруашылығының деңгейінде оның дамуын реттеу негізінен өзін-өзі реттеу арқылы жүретінін атап өту керек. Бұл процеске үй шаруашылығына қатысушылардың бостандығын мемлекет шектей алмайды.
- 4) Инвестициялық функция Үй шаруашылықтары экономика үшін қаржылық ресурстарды негізгі жеткізушілердің бірі болып табылатындығында. Үй шаруашылығының табысының өсуі осы функцияның материалдық негізі болып табылады. Бірақ бұл тәсіл бір жақты. Іс жүзінде тұтыну үлесінің артуы экономикаға инвестициялардың өсуіне ықпал ететін фактор болып табылады.

## **9.3. Үй шаруашылықтарының кірісі**

### **Үй шаруашылығының қаржыларының жіктелуі**

#### **1. негізгі кіріс көздері бойынша**

- кіріс
  - тәуелсіз қызметтен (жалақы, кәсіпкерлік табыс);
  - мүлктік кірістер (пайыздар, дивидендтер);
  - сақтандыру шарттары бойынша төлемдер;
- аударымдар (зейнетақы, жәрдемақы және т.б.);
- басқа (мұрагерлік, сыйлықтар, гранттар, шәкіртақылар, сыйлықтар және т.б.);
- қарыз.

#### **2. ресурстарды пайдалану бағыттары бойынша**

- Тұтыну (тамақ, киім, тұрғын үй төлемдері);
- Сақтандыру сыйлықақылары
- Инвестициялар:
  - мүлік;
  - корпорациялардың жарғылық капиталы;
  - бағалы қағаздар;
  - банк өнімдері;
- Тұрақты тауарларды сатып алуға арналған жинақ;
- Шетел валютасы мен зергерлік бұйымдарды сатып алу.

Үй шаруашылығының қаржылық ресурстары - бұл халықтың ЖІӨ-нің айналымы процесінде қалыптасатын және бөлінетін халықтың қаражатының жиынтығы.

- жалақы, бонустар, жалақыға үстемелер,
- жұмыс беруші жасаған әлеуметтік төлемдер,
- іссапар шығыстары;
- кәсіпкерлік қызметтен, пайдаға қатысудан, жеке мүлікпен жасалатын операциялардан, несиелік және қаржылық операциялардан түскен кірістер;
- әлеуметтік аударымдар, оның ішінде зейнетақы, жәрдемақы, шәкіртақы;
- тұтынушылық несие.

**3. Үй шаруашылықтарының кірісі** табиғи (тауарлар, жұмыстар) және ақшалай түсімдердің негізгі көзі болып табылады (тәуелсіз қызметтен алынған кірістер, мүліктен түскен кірістер, сондай-ақ әртүрлі әлеуметтік аударымдар).

#### Үй шаруашылығының кіріс түрлері

| Табиғи кіріс                                                                                                                                                                   |                                                                    | Ақшалай кіріс       |                      |                                                                                |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------|---------------------|----------------------|--------------------------------------------------------------------------------|
| <i>Жалақы</i>                                                                                                                                                                  | <i>Әлеуметтік аударымдар, сақтандыру шарттары бойынша төлемдер</i> | <i>Мүлік кірісі</i> | <i>Бизнес кірісі</i> | <i>Басқа кірістер (мұрагерлік, сыйлықтар, стипендиялар, ұтыстар, кеңестер)</i> |
| Жинақтаудан, алынған қарыздардан немесе алынған қарыздардан қайтарып алу және т.б. - тұтыну мақсатында пайдаланылса да, олар үй шаруашылығының кірісі ретінде қарастырылмайды. |                                                                    |                     |                      |                                                                                |

#### Үй шаруашылығы кірістерінің жіктелуі

| Атаулы кіріс                                                      | Таза кіріс                                                 | Нақты кіріс                                                   |
|-------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------|
| азамат немесе жалпы отбасы белгілі бір мерзімге алған ақша сомасы | салықтар мен міндетті төлемдерді шегергендегі атаулы кіріс | тұтыну бағаларының индексіне (ТБИ) сәйкес түзетілген кірістер |
| <b>Атаулы.К = <math>\sum T</math></b>                             | <b>ТК = атаулы.К - салық</b>                               | <b>Нақты.К = ТК*ТБИ</b>                                       |

#### 9.4. Үй шаруашылығының шығындары

Үй шаруашылығының шығыстары - бұл адамның өмірін жалғастыруға қажетті материалдық және рухани құндылықтарды сатып алуға жұмсалатын нақты (ақшалай) шығыстар, оған тұтыну шығыстары мен болашақ капиталды шығындарға жинақтау шығындары кіреді.

| Үй шаруашылығының шығыстары |                  |                            |
|-----------------------------|------------------|----------------------------|
| Міндетті төлемдер           | Тұтыну шығындары | Жинақтау шығындары (жинақ) |

Міндетті төлемдер, оның нақты кірісін азайтыңыз (қанша қаражат жұмсалса, қаражатты қазіргі тұтынуға және жинақтауға жұмсайтын қаражат аз болады) міндетті төлемдерге мыналар кіреді:

1) Жеке тұлғалардан алынатын салықтар мен алымдар:

- жеке табыс салығы (кіріс түскен күні рубльмен немесе шетел валютасымен көрсетілген ақшалай және заттай нысандағы жалпы кірістерден алынады);
  - жеке тұлғалардың мүлік салығы (жылжымайтын мүлікке салынған мүлікке салынатын салық: тұрғын үйлер, пәтерлер, саяжайлар, гараждар, басқа ғимараттар мен құрылыстар, сондай-ақ жылжымалы мүлік: қайықтар, қайықтар, ұшақтар және басқа да әуе көлігі);
  - көлік құралы иесі салығы (мүлік салығы салынбайтын жүк көліктері немесе автомобильдері бар азаматтар төлейді).
- 2) Жеке тұлғалардың коммуналдық және басқа да ай сайынғы төлемдері (су, жылу, электр энергиясы, қалалық және қалааралық телефон байланысы қызметтері және т.б.)

### **Тұтыну шығындары**

Қазақстанда орташа үй шаруашылығының жалпы табысының 60-80% құрайды.

**Тұтыну шығындары** 2 бағытты қамтиды.

- **Үй шаруашылығының ағымдық шығыстарына** азық-түлік өнімдерін, азық-түлікке жатпайтын тауарларды (аяқ киім, киім және т.б.) сатып алуға жұмсалатын шығындар, сондай-ақ тұрғындар мезгіл-мезгіл тұтынатын қызметтерге ақы төлеу кіреді (шаштараз, кір жуу, стоматолог және т.б.).
- **Күрделі шығындарға** азық-түлік емес тауарларды (жиһаз, тұрғын үй, көлік құралдары және т.б.) сатып алу, қызмет көрсету шығындары (білім беру, медициналық хирургия, жол жүру және т.б.) кіреді.

### **Жинақтау шығындары:**

- а) ұйымдастырылмаған жинақ (халықтың қолындағы ақша);
- б) ұйымдасқан жинақ (халықтың қаржы нарығында орналастырылған қаражаты)

Үй шаруашылығының жинақтау процесін анықтайтын мотивациялық қатынастарға назар аударылды:

- қолда бар кірістердің құны қандай да бір себептермен немесе басқа себептермен төмендеген жағдайда ағымдағы тұтынудың әдеттегі деңгейін ұстап тұру үшін сақтандыру резервін құру;
- қымбат ұзақ қызметтерді және қызметтерді сатып алуға байланысты күрделі шығындар деңгейін арттыру үшін ақша резервін құру;
- үй шаруашылығының кірістерінің деңгейін арттыру үшін одан әрі инвестициялау үшін ақша қорын құру (акцияларға, облигацияларға инвестициялау) - жеке жинақтау.

Тұтынуға шекті бейімділік (**MPC**) кірістің (**C**) тұтынылған бөлігінің өсуінің жалпы табыстың өсуіне қатынасына тең (**Y**):

$$MPC = C / Y$$

**MPC** мәні тұтынуға бағытталған қосымша кірістің бөлігін көрсетеді ( $0 < MPC < 1$ ):

1. егер **MPC** = 0 болса, онда барлық кірістің өсуі жинақтауға бағытталған;
2. егер **MPC** = 1 болса, онда барлық кірістер жұмсалады.

Сақтаудың шекті бейімділігі (**(Marginal Propensity to Save, MPS)** жинақтаудың өсуінің (**S**) жиынтық кірістің өсуіне қатынасына тең (**Y**):

$$MPS = S / Y$$

үй шаруашылығының қолда бар табысы және тұтынуға шекті бейімділік жинақтау деңгейіне әсер ететін негізгі факторлар болып табылады.

## **9.5. Үй шаруашылығының бюджеті**

**Үй шаруашылығының бюджеті** - бұл үй шаруашылығының ақша қорын қалыптастыру және пайдалану нысаны.

Үй шаруашылығының бюджеті аясында ақша қорлары құрылады:

- Жеке бюджет (жеке отбасы мүшелеріне арналған);
- Бірлескен бюджет (қарапайым тауарларды сатып алуға);
- Жинақ және кепіл (болашақ капиталды шығындарға арналған резервтік қор).

| Ағымдағы    | Жоспарланған кіріс | Нақты кіріс | Айырмашылығы |
|-------------|--------------------|-------------|--------------|
| Еңбек ақы   |                    |             |              |
| Қосымша ақы |                    |             |              |
| Басқа да    |                    |             |              |
| Барлығы:    |                    |             |              |

|                          |  |  |  |
|--------------------------|--|--|--|
| <b>Қаржылық</b>          |  |  |  |
| Салымдар бойынша сыйақы  |  |  |  |
| Облигацияларды сатып алу |  |  |  |
| Акциялар сатылды         |  |  |  |
| Басқа да                 |  |  |  |
| Барлығы:                 |  |  |  |

|                      |  |  |  |
|----------------------|--|--|--|
| <b>Инвестициялық</b> |  |  |  |
| Дивиденттен          |  |  |  |
| Басқа да             |  |  |  |
| Барлығы:             |  |  |  |

|                     |  |  |  |
|---------------------|--|--|--|
| <b>Үй</b>           |  |  |  |
| Кепілдік            |  |  |  |
| Телефон             |  |  |  |
| Жарық электричесво  |  |  |  |
| Газ                 |  |  |  |
| Сумен жабдықтау     |  |  |  |
| Кабельдік теледидар |  |  |  |
| Қоқыс шығару        |  |  |  |
| Жөндеу              |  |  |  |
| Қорлар              |  |  |  |
| Басқа да            |  |  |  |
| Барлығы:            |  |  |  |

|                    |  |  |  |
|--------------------|--|--|--|
| <b>Транспорт</b>   |  |  |  |
| Көлік              |  |  |  |
| Такси және автобус |  |  |  |
| Сақтандыру         |  |  |  |
| Лицензиялар        |  |  |  |
| Жанармай           |  |  |  |
| Қызмет көрсету     |  |  |  |
| Басқа да           |  |  |  |
| Барлығы:           |  |  |  |

|                   |  |  |  |
|-------------------|--|--|--|
| <b>Сақтандыру</b> |  |  |  |
| үй                |  |  |  |
| Денсаулық         |  |  |  |

|          |  |  |  |
|----------|--|--|--|
| Өмір     |  |  |  |
| Барлығы: |  |  |  |

|                  |  |  |  |
|------------------|--|--|--|
| <b>ТАМАҚТАНУ</b> |  |  |  |
| Азық түлік       |  |  |  |
| Мейрамханалар    |  |  |  |
| Басқа да         |  |  |  |
| Барлығы:         |  |  |  |

|                     |  |  |  |
|---------------------|--|--|--|
| <b>Салық</b>        |  |  |  |
| республикалық салық |  |  |  |
| Жергілікті салық    |  |  |  |
| Басқа да            |  |  |  |
| Барлығы:            |  |  |  |

|                   |  |  |  |
|-------------------|--|--|--|
| <b>ОЙЫН-САУЫҚ</b> |  |  |  |
| DVD дискілері     |  |  |  |
| CD-дискілер       |  |  |  |
| Фильм             |  |  |  |
| Концерттер        |  |  |  |
| Стадион           |  |  |  |
| Театр             |  |  |  |
| Басқа да          |  |  |  |
| Барлығы:          |  |  |  |

|                |  |  |  |
|----------------|--|--|--|
| <b>ҮНЕМДЕУ</b> |  |  |  |
| Үнемдеу        |  |  |  |
| Инвестициялар  |  |  |  |
| Басқа          |  |  |  |
| Барлығы        |  |  |  |

## 9.6. Үй шаруашылығын инвестицияға айналдыру құралдары

Ақша әмбебап тауардың ерекше түрі болып табылады, ол арқылы басқа барлық тауарлардың құны көрсетіледі.

Ақшаның мәні олардың келесі процесстерге қатысуымен сипатталады:  
әр түрлі әлеуметтік қатынастарды жүзеге асыру;

### **ЖҰӨ бөлу;**

- жылжымайтын мүлік, жер сатып алу; тауарлардың құнын білдіретін бағаны айқындау;
- тауарлар, жылжымайтын мүлік және басқалар үшін әмбебап айырбастау құралы болып табылатын айырбас процестері;
- үнемдеу құны.

### **Ақшаның пайда болуының алғышарттары**

- Күнкөріс экономикасынан тауар өндіруге және тауар алмасуға көшу;
- Өндірілетін тауарлардың иелері - тауар өндірушілердің мүліктік сегменті.

**Халықтың қолма-қол ақшалай қаражаты** - жеке тұлғалардың әртүрлі нысандағы уақытша бос қаражаттары.

**Жинақ** - бұл салықтан кейінгі үй шаруашылығының тұтыну тауарларын сатып алуға жұмсалмайтын бөлігі. Кең мағынада жинақ ақша үй шаруашылығының кірістерінің қарызды төлеуге жұмсалатын бөлігін қамтиды;

**Инвестиция** - бұл әр түрлі салалардағы кәсіпорындарға, кәсіпкерлік жобаларға, әлеуметтік-экономикалық бағдарламаларға немесе инновациялық жобаларға капиталдың ұзақ мерзімді салымы. Инвестициялар инвестициядан кейін көп уақыттан кейін пайдалы.

Халықтың ақшаны үнемдеуіне түрткі болуы мүмкін:

- қосымша кіріс алу;
- қаражаттың сақталуын қамтамасыз ету;
- болашақ тұтыну үшін үнемдеу;
- жеке бизнесіңізді ашу және жүргізу;

**Бақылау сұрақтары:**

- 1 Үй шаруашылықтары туралы түсінік, олардың рөлі мен қызметтері.
- 2 Үй шаруашылығының кірістері мен шығыстары.
- 3 Отбасы бюджетін қалыптастыру және оңтайландыру.

**Әдебиеттер:**

1. Қ.Мырзабекқызы, А.Болганбаев. Қаржы теориясы. Шымкент: Асель. 2021
2. Г. Азретбергенова. Қаржы I, оқу - әдістемелік құралы, Түркістан 2020,
3. Г.Азретбергенова. Введение в финансы, Учебно-методическое пособие, Түркістан 2020,
4. Р.Серкебаева., Р.Смагулова. Финансы, Учебник. МОН РК, Ассоциация вузов РК. - Алматы: BOOKPRINT, 2014.
5. С.Құлпыбаев. Қаржы. Оқулық. Алматы: Экономика, 2015ж.